

## R a z v i t a k e l i č f e e s v i j e s i i b o d d j e t e t a

(Povodom jedne aktualne knjige.<sup>1)</sup>)

KO je istina, da se čovjekov značaj može dosta pouzdano spoznati iz knjiga, kojima se on rado zabavlja, onda je nesumljivo još više istina, da se duševni niveau pojedinih vremena najbolje može ocijeniti prema njegovim znanstvenim i književnim proizvodima. Za naše je doba karakteristično, da se ljudi i u znanstvenom pogledu sve dosljednije dijele u dva logora. Jedni pod barjak nepodmitljivoga kršćanstva i skolastičkog aristotelizma, drugi pod barjak materijalističko-boljševičke ideologije, koja danas ima zastupnika po cijelom svijetu u najraznovrsnijim oblicima: ovdje drsko i bezobrazno, ondje pod plaštem otmenosti i socijalne pomoći. Razmeđe ovih dvaju logora jest, sudeći barem prema onom, što se iz literature i iz toka događaja može vidjeti, nazor na čudoredni poredak i na etičko djelovanje čovjekovo.

»Retournocs a la meiaphyslque« modernih.

Sigurno je dobar znak za naše dane, ako sve većina raste zanimanje za etičke vrijednosti. I danas se mirne duše može reći, da je materijalistička filozofija kao znanstveno fundiranje ljudskog života jednostavno kapitulirala. Ona je imanentnom potrebom naprećac nijekala sve, na što nije našla odgovora. Kao životna komocija vlada materijalizam dakako još i danas u prvom redu čudie, gdje intelektualna refleksija nema mnogo posla, i gdje se ljudi najradije ravnaju po svojim niskim zahtjevima i željama. Intelektualna središta naprotiv sve više svjedoče, da je materijalizam kao nazor na svijet izgubio svako pravo na opstanak. Stoga se danas već ne ignorira toliko duševni život kao n. pr. na koncu prošlog i na početku ovoga stoljeća. Najbolji dokaz za to jest, da se i po samim medicinskim fakultetima čuju teorije, koje su kroz više decenija kao ostaci »mračnog« srednjeg vijeka bile izvrgavane ruglu. Ističe se, da liječniku nikako nije dosta liječiti samo tijelo, nego da u prvom redu mora voditi računa o duši (ij.W>) te preko nje i zajedno s njom liječiti tijelo (odma).<sup>2</sup> Bez sumnje ima i tu još dosta neispravnih stanovišta i nejasnih nazora. Ali sa svim tim jasno se razabire, da se u čovjeku opet probudila čežnja za

<sup>1</sup> Dr. Hans Frankheim: »Die Entwicklung des sittlichen Bewusstseins beim Kinde« (gr. 8°, X und 198 S.), Freiburg i. Br. 1933, Herder. — Stoji kartonirano 4, vezano 4,80 M.

<sup>2</sup> Očito se tu radi o staroj tezi de unione substantiali inter corpus et animam.

duševnim vrijednostima. U njemu je opet živa svijest, da za nj postoji moralna obveza, i da baš moralno djelovanje sačinjava ili konstituira njegovu specifičnu osobitost.

Pri tom je ipak zanimljivo, da se mnogo više govori i raspravlja o metafizičkoj negoli o empirijskoj etici. Tumačenje toga pojava nije teško. Empirijski smjer etičara zadnjeg i predzadnjega stoljeća vodio je do skroz na skroz relativističkoga slivalanja čudorednog života, ponaosob etičkih vrijednosti. Sve je tu bilo nestalno, sad dobro sad zlo. Nestalna je bila i zadnja svrha, kojoj su upravljene sve naše želje i težnje. Moralo je doći do reakcije na ovakvu načelnu kaotičnost. Pa, kad je početkom ovoga stoljeća propao psihologizam, izgubio je takozvani empiristički smjer svoj logički filozofijski temelj. Filozofija je opet stala propovijedati objektivnost ljudske spoznaje, pa su se etičan tako polako vraćali metafizičkom shvatanju moralnih pitanja. Na čelu ove nove problematike, koja je zapravo stara kao i sama etika, stajalo je osnovno pitanje, da li ima apsolutne norme za moralno djelovanje. Pa onda se samo po sebi nametnulo pitanje o prirodi ove norme, o moralnoj obvezi te o prirodnom zakonu. Istina — a to je posljedica onog negativnog utjecaja čisto empirijski orijentirane etike — često se samo s velikom mukom mogu prepoznati nabacana pitanja. To se opaža osobito po člancima modernih intelektualaca, kojima je bogatstvo skolastičke filozofije bilo iz prezira bilo iz ignorancije (toga nažalost ima!) sasvim strana. Pipajući lutaju, a lutajući traže onu čvrstu obalu, koja bi im omogućila trajno i sretno iskrcavanje. Navlas ne spominjem imena. Jer i ovdje u nekom smislu valja ono, što je jedan od savremenih pisatelja jednom prilikom pisao o grijehu. On veli, da je vanredno teško »lokalizirati grijeh«, t. j. pokazati grijeh na određenom čovjeku ili na izvjesnom njegovom činu, ali da je ujedno i odviše jasno, da grijeh vlada, da udara u oči, da stvarno postoji.

Malo toga paradoksnoga ima i u današnjem lutanju i traženju mnogih modernih filozofa. Ako se uzme cijela struja, onda je izvan svake sumnje, da im je stalo do metafizički fundirane etike s rješavanjem osnovnih pitanja u duhu skolastičke filozofije, barem u velikim i bitnim pitanjima. Ali, ako se hoće dokazati, da je to slučaj kod ovog ili onog određenog filozofa, u ovom ili onom njegovom spisu, onda je to često takoreći uzaludan pothvat. Valja još nešto pričekati, dok se pojmovi i težnje malo bolje razbistre. Razvitak je uglavnom na dobrom kolosjeku. Tijekom vremena doći će opet do jasnijih i određenijih formula. Ali nezgodno bi bilo htjeti pretjerano požuriti zakone takovog razvitka, koji će samo onda polučiti svoju svrhu, ako mu se ostavi dovoljno vremena.

Istraživanje etičke svijesti i njegove metode.

Čovjek bi mislio, da je kraj ovakova stanja stvari i empirijski dobro istraženo moralno djelovanje, u prvom redu etička

svijest. To nije tako. Eksperimentalna je psihologija bez sumnje mnogo toga iznijela, što je i za etiku trajno vrijedno. Ali pri tom konkretnom ispitivanju etičke svijesti ostalo je osobito jedno područje takoreći sasvim neprimijećeno: dijete. Imamo doista malo u svojoj našoj znanstvenoj literaturi, što bi si stavilo za svrhu da ispituje razvitak etičke svijesti kod djeteta. Stoga Franklenheimovo djelo zaslužuje osobitu pažnju. Nastojat ću da iznesem sadržaj i rezultat ovog istraživanja, ali ujedno upozoriti na neke stvari, u kojima mi se čini da je pisac ili promašio svoju zadaću ili se barem usudio ustvrditi nešto, što će jedva izdržati znanstvenu kritiku.

Rijetko je čovjek sposoban da znanstveno opravdava ono, što ga u praktičnom svakidašnjem životu prati na svakom koraku. Teško mu je psihologijski se udaljiti od tih intimnih doživljaja te ih iznova osvojiti znanstvenom refleksijom u logički izgrađenoj teoriji. Pogreška je, koja je dosad veoma otežavala taj već po sebi mučni posao, u tom, što su svi pokušaji htjeli unaprijed odrediti metodu istraživanja. Mislím, da su svi ti pokušaji nužno bili osuđeni na neuspjeh, jer metoda za ispitivanje ovako kompliciranog psihičkog područja mora se tek rađati iz same stvari i ne može biti do u potankosti unaprijed određena. Stoga se na početku jedino možemo služiti općim metafizičkim principima, ali sve ostalo mora slijediti iz pravoga kontakta s dotičnom stvari. To je životni zakon.

U tom je pogledu Frankenheim sve od početka ispravno vidio osnovnu poteškoću svoga posla i nastojao da prema gore izrečenom stanovištu sredi rezultate svoga opažanja i svoje refleksije. Istotako je ispravna njegova tvrdnja, da se današnje zanimanje za etičku problematiku djeteta mora tumačiti time, što se eksperimentalna psihologija i pedagogika obično zaustavila kod pojava etičke svijesti kao pred nepristupačnim svetištem. Ta okolnost, koja je bez sumnje u prilog znanosti, ipak iziskuje, da drugim sredstvima nastojimo spoznati o toj svijesti onoliko, koliko sama stvar dopušta. Jer čitava sfera čudi i volje, koja je zapravo sjedište etičkog razvitka, ne može biti predmetom jednostavnog opažanja i suhih pokusa. Zato eksperimentalna psihologija ovdje nije kompetentna kao zadnja instancija.

Međutim pod utjecajem novijega smjera (Oswald Kroh i Charlotte Bühler), prema kojem se eksperimentalno utvrđene činjenice ispituju teleologijski ili finalno, došlo je polako do znanstveno-filozofijskoga promatranja čitavoga psihičkog ljudskog djelovanja. Tako su psihoanaliza, individualna psihologija i slično osobito u zadnje vrijeme omiljele struke.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> Klasična je u ovom pogledu metoda, kojom se služi Spranger. Njemu nije stalo do pozitivnog konstatiranja, nego do teleologijskog razumijevanja i tumačenja. Jasno je, da ovo zadnje ne isključuje točno utvrđivanje činjenica, nego naprotiv traži eksperimentalno opažanje kao neminovni preduvjet. Odao-

Ovo je teleologijsko promatranje eksperimentalnog opažanja za naše pitanje veoma važno. Jer, ako si hoćemo stvoriti ispravnu sliku o etičkoj svijesti djeteta u raznim fazama razvitka, onda je vanredno važno, pod kojim se vidom ispituju pojavi ćudorednog područja kod djeteta. Jasno je, da sva ta pitanja idu u prvom redu i direktno u empirijsku etiku. Prema tome ne može tu biti ni govora o samom određivanju metafizičkog sadržaja etičke svrhe. Ona mora biti iz drugih vrela zajamćena, a morat će je uz to dakako potvrditi činjenice empirijskog iskustva. Eksperimentalski stećena iskustva u raznim manifestacijama etičkih ili barem prividno etičkih pojava, koje pri našem razmatranju dolaze u obzir, moraju omogućiti uvid u ćudorednu strukturu djetetove svijesti. Jer dijete ne ulazi kao u tren oka u sferu moralnoga djelovanja, nego se u njegovu nerazvijenu duševnom životu mogu zapažati događaji, koji posve sigurno dokazuju, da u njemu etička svijest češće, iako samo za kratko vrijeme, izbije na površinu. Prava etička vrijednost njegova djelovanja uvjetovana je dakako mišljenjem. Ali zato je ipak i ono psihićko zbivanje, koje postepeno u manjim ili većim razmacima nagovješćuje budenje etičke svijesti, vanredno važno. Jer pedagoški ciljevi i psihološki izbor odgojnih sredstava opet su nužno vezani o poznavanje nutarnje strukture etičke svijesti djetetove. I što se manje zna o toj podlozi, to je sve nastojanje uzgojiteljevo nesigurnije, a u nekim okolnostima možda čak i promašeno, iluzorno.

Rekli smo gore, da se ne može unaprijed odrediti toćna metoda za genetićko ispitivanje etičke svijesti kod djeteta. Ipak se moramo pitati, na ćemu se praktićki mora osnivati naša metoda. Konkretnije: Koj a vrst opažanja dolazi za nas u obzir? Treba li se upirati na sama slućajna opažanja ili je ipak bolje, da se sistematizira psihićko zbivanje djeteta pozitivnim pokusima? — Frankenheim se izrićito odlućuje za prvo, t. j. za slućajno opažanje: »Es gibt also nur Gelegenheitsbeobachtung, keine »exakt« systematische.«<sup>4</sup>

šaj je tih nazora sam Spranger izvrsno karakterizirao ovom analogijom: moja svrha nije anatomija duše, nego njezina fiziologija ili bolje razvitak njezine fiziologije. Kod njega su zato ćesti izrazi: *Verstehende Psychologie* Erfassung solcher übergreifender Sinnzusammenhänge, die das subjektive Loben bedingen, ohne in die subjektive Sinnerfahrung selbst hineinzufallen; *Strukturpsychologie* = teleologischer Zusammenhang, in dem jede einzelne Seite allein vom Ganzen her verständlich wird und die Einheit des Ganzen auf den gegliederten Teilleistungen der Einzelfunktionen beruht; *Entwicklungspsychologie* = das ganze Lebensalter zwischen der typisch unentfalteten Geistesstruktur des Kindes und der festen Geistesstruktur des Erwachsenen; *Typenpsychologie* = Erforschung der konkretisierten allgemeinhenschlichen Seelenstruktur nach besondern Gesetzen. Eduard Spranger, *Psychologie des Jugendalters*, 12. Aufl. (Leipzig 1929), str. 2 (opaska), 8, 10, 18, 20.

<sup>4</sup> Dr. Hans Frankenheim, nav. djelo, str. 13.

Iz teleologije slučajnih opažanja ili u samoj toj teleologiji, u toj jedinstvenoj »finalnoj« aktivnosti, spoznajemo sve ono, što je tipičko. To i jest zapravo onaj rezultat, do kojeg nam je stalo. Jer, što je individualno, nije nara direktno pristupačno: individuum ineffabile! Ono bi nas jedino moglo obogatiti jednim izoliranim iskustvom, dok naprotiv tipičke pojave mogu važiti upravo kao zakon. Odgojitelj će se morati prema tomu u prvom redu prilagoditi tipičkoj strukturi, a tek u drugom redu voditi računa o individualnim osobitostima pojedinaca.

Meni se čini, da ovom metodičkom načelu smijemo dati samo jako akcentuirano prvenstvo. Potpuno zabaciti pozitivno eksperimentiranje (u strogom smislu) nije u interesu stvari. Istina, dokazano je, da se pokusi stroge uzročnosti mogu i moraju primijeniti, kad se radi o bolesnim anormalnim psihičkim pojavama, jer je tamo voljna aktivnost takoreći isključena, i cijelo se zbivanje reducira na uzročnost nekakvoga mehaničkog zbivanja. Ali zato ipak još ne slijedi, da ovo načelo uzročnosti u psihičkom djelovanju zdravog čovjeka mora biti isključeno. Dosad je samo utvrđeno, da ono često, a ne da nikad ne važi. Stoga smatram, da se motamo obazirati i na pozitivne eksperimente, te s potrebnom opreznosću primijeniti i princip uzročnosti. Ali uloga toga tumačenja mora ostati bitno podređena prvom t. j. takozvanom slučajnom opažanju. Na taj ćemo način imati jednu vrstu negativne norme. Imat ćemo nadalje povoda da točnije raščlanimo ili analiziramo predmet svojih opažanja. Pa na koncu imat ćemo i neku vrstu komparativnog tumačenja. U svemu dakle iz ove kombinacije slijedi oštra kontrola, koja će moći okrijepiti i potencirati sve ono, što smo nazvali tipičkim u teleologijskom promatranju običnoga psihičkog zbivanja.

U vezi s tim moramo staviti i drugo srodno pitanje. Ako govorimo o razvitku etičke svijesti kod djeteta, moramo li unaprijed odrediti samu bit etičke svijesti i etičkih čina ili ne?

Spranger zastupa mišljenje, da ti pojmovi moraju biti unaprijed točno određeni i stoga odmah otpočetak razlikuje društvenu ili kolektivnu čudorednost (više kao običaji pojedinih krajeva, naroda i društva, pak stoga je veoma različita) i lični »ethos« (stanovište pojedinca prema vrijednostima na osnovi nutarnjeg iskustva moralne obveze).<sup>5</sup> Frankenheim o tom ne govori. Čini se, da je njemu dovoljno općenito prihvaćena razlika između dobra i zla, jer je to zadnji korijen svake moralne obveze. Pa uz to svi barem apstraktno priznaju ovu razliku. Frankenheim, zapravo govori samo o strogoj etičkoj sferi, ukoliko obuhvaća svijest nutarnjih doživljaja i procjenjivanje vrijednosti s obzirom na dobro i zlo, dopušteno i zabranjeno. Naprotiv Sprangerovu kolektivnu čudorednost uzima kao »autoritativnu sferu«.

<sup>5</sup> Eduard Spranger, nav. djelo, str. 166. i dalje.

Prije svega bi na tom području bila poželjna određenija terminologija. Ako uočimo Frankenheimove rezultate skupa s dokazima, na kojima se temelje, onda nam se čini, da je Frankenheim ova dva područja bolje i dosljednije rastavio nego Spranger. Međutim morat ćemo se na to pitanje još jednom vratiti.

Geneza etičke svijesti prema Frankenheimu.

Frankenheim razlikuje svega pet faza u genetičkom prikazu razvitka etičke svijesti kod djeteta.

Prvi stupanj. Kad dijete postaje sposobno da obavi jedan »jedinstven čin« mjesto nesređenih motorskih impulsa, i kad izvanjski svijet za njega dobije vrijednosti, onda su mu dani prvi preduvjeti za voljni život. Dijete se doduše vlada tako kao da još ne ravna svojega djelovanja. Raznih momenata, koji kod odraslog čovjeka leže između samoga čina volje (n. pr. hoću da pjevam) i realizacije toga čina (izvršujem taj voljni čin, te faktično pjevam), kao što namjera, odluka i si., kod djeteta na ovom stupnju ne nalazimo. O izboru još ne može biti govora, nego poticaj slijedi na poticaj. I gdje se opaža težnja, tamo se radi o nastavljanju instinktivnih impulsa, ali s takvim pojavima, da ih čovjek ne može jednostavno uvrstiti u osjetnu sferu." Čini se, da se ovi pojavi moraju pripisati postepenom teleologijskom osvajanju duševne sfere. I tu prviput nailazimo na doživljaje, koji doduše još ni izdaleka nisu u potpunom značenju riječi moralni, ali se ipak odnose na moralne vrijednosti. Odgojitelj treba da ovdje dopunjava auktoritativnim nastupanjem, dakako uvijek oprezno i nesebično, kako to psiha svakoga pojedinca iziskuje. Sugestija je ponekad potrebna, ali ujedno veoma opasna. — Tipično je kod ovih doživljaja, da dijete »zna«, te je ovo dopušteno, a ono zabranjeno; ali ne spoznaje, da je s njegovim činima skopčana stalna vrijednost.<sup>7</sup> Ova se faza počinje po Frankenheimu već u drugoj polovici prve godine i traje do početka druge godine.

° »Der Zielgedanke der kindlichen Aufgabenstellung hat demnach, sofern er sich in Strebenzielen realisiert, mit dem geistigen Wollen das Moment der Beharrung gemeinsam. Sein wesentlicher Unterschied vom geistigen Wollen liegt offenbar darin, dass er die Beharrung im spezifisch sinnlichen Strebevermögen zeigt. Man beachte das Eigenartige, dass ein Merkmal, das sonst nur geistigen Kräften eignet, im Sinnlichen anzutreffen ist. Es gibt augenscheinlich zwischen Geist und Sinnlichkeit eine Zwischensphäre, die ganz spezifische Phänomene aufweist. Alles das, was man mit dem Ausdruck »Gemüt« zusammenfassen scheint hier gelegen.« Dr. Hans Frankenheim, nav. djelo, str. 39.

<sup>7</sup> »... dieses Wissen ist rein assoziativer Natur; es fehlt noch völlig jene? Moment, das irgend eine Untat unmittelbar mit einem Unwertcharakter belastet. Es ist ja das typische Kennzeichen vollsittlichen Lebens, dass der Wert — oder Unwertcharakter einer Handlung immer als dieser selbst unmittelbar anhaftend erlebt wird.« Dr. Hans Frankenheim, nav. djelo, str. 47.

Drugi stupanj. Karakteristično je, da dijete na ovom stupnju svoga razvitka počinje naslućivati vrijednosti ličnosti («Abhebung eines personalen Werthintergrundes»). Čitava pozadina njegovog vladanja, za koje se čini da ga vodi čista osjetnost, nosi na sebi biljeg višega. Dijete teži u pravcu ličnih (personalnih) vrijednosti, ali ih još ne može shvatiti nego samo neodređeno naslutiti. Daljni je razvitak dakle u tome, što se auktoritet barem u primitivnijem obliku uokviruje raznim vrijednostima. — Dijete je onda vanredno osjetljivo u dobrom smislu (feinfühlig). U njegovim se doživljajima osobito ističu jake emocije. Dijete vjeruje, U njegovim se činima zrcali povjerenje ili nepovjerenje. Ali to povjerenje još nije fundirano u vrijednosti njegove vlastite ličnosti, nego u neposrednoj psihičkoj pripravnosti da sluša. To opet nije još poslušnost u pravom smislu riječi, nego obična posljedica »nesvijesnog« naslućivanja ličnih vrijednosti, kojima se dijete jednostavno prepušta. Sasvim slične su pojave zahvalnosti, krivice, uzdanja. U svemu je dijete još ovisno o svojim roditeljima odnosno odgojiteljima. Ono će pojedini čin nazvati dobrim ili zlim prema stečenom iskustvu u saobraćaju s njima. Ali ono još ne može objektivno shvatiti same etičke vrijednosti. Ova faza traje od druge do četvrte godine.

Treći stupanj. Dok se u gore spomenutim doživljajima jedino moglo reći, da se razum i volja zrcale u izvjesnim trenutcima, i da se čin djetetov samo odnosi na moralnu sferu, dotle se na ovom stupnju duhovni princip, razum i volja, prviput vide u svojoj pravoj ulozi, i čin djetetov ima već pravi etički značaj. Mjesto etičkih komadića vidimo sad etičku cjelinu. Sav je život u principu sređen. Etička je svijest razvijena oštrim konturnama tako, da dijete spoznaje moralnu normu kao nešto objektivno. Ova se faza kreće između pete i osme godine.

Četvrti stupanj. Dijete stvara svoje ideale, zanosi se pustolovinama, dalekim krajevima, davnim vremenima i tuđim narodima. Zgodno je taj stadij Charlotte Bühler ove godine nazvala Robinzonovom dobom. Time je sve rečeno. U etičkim je pitanjima dijete već sposobno da konfrontira svoj lični interes s etičkim zahtjevima. Ono može nesamo birati između jednog i drugog nego se već razumije i u kompromise, u praktično rješavanje moralnih »problema«.<sup>8</sup> Ovako dijete između devete i dvanaeste godine.

Peti stupanj. Moralno djelovanje je sad postalo bitnim sastavnim dijelom doživljaja djetetova. Dijete se već polako približuje zrelosti, (Reifung), postaje sve samostalnije, i u njegovim

<sup>8</sup> »Das Neue dieser Stufe besteht also darin, dass die egozentrischen Interessen trotz der Begegnung mit sittlichen Normen *festgehalten* werden können, allerdings um den Preis der sittlichen Entsubstantialisierung der aus diesem Kompromiss hervorgehenden Handlungen.« Dr. Hans Frankenheim, nav. djelo, str. 146.

činima opaža se praktična mudrost ili lukavstvo. U tim je godinama razvitak kod djevojčica nešto nagliji nego kod dječaka. U bitnom pak i jedno i drugo hoće da se pametno vlada. Frankenheim opisuje držanje djetetovo u ovoj periodu ovako: »Wenn man klug handeln will, tut man gut daran, unter anderem auch moralisch zu handeln, denn so kommt man schliesslich am weitesten.«<sup>9</sup> Etički je pragmatizam stoga karakterističan za ovaj stupanj. Tu je sad potrebno, da se odgoja prepusti samima njima, i da se odgojitelj više povuče. On će morati mudro nadzirati daljni razvitak, indirektno ili direktno priteći u pomoć, ali glavni je rad zadaća samog dječaka ili djevojčice. Oni su etički zreli barem u glavnom. Do potpune zrelosti dolaze tek poslije sedamnaeste ili osamnaeste godine.

Dakako, da se ne može sasvim točno naznačiti razmeđe pojedinih perioda. Pa, ako su gore navedene godine starosti, između kojih se kreće razvitak pojedinih perioda, onda to valja uzeti s velikom rezervom. Naročito se ne smije zaboraviti, da su navedeni samo karakteristični pojavi u tim raznim odsjecima života, ali nikako jedini.

Nije sporedno znati, na čemu se temelji Frankenheimovo djelo. On se poziva na opažanja na svom četirigodišnjem dječaku, onda na prvorazredne dnevničke roditelja, koji su za ta pitanja pokazali veliko zanimanje (Scupin, Stern, Katz), pa konačno i na druga znanstvena djela, koja su barem u bitnom naišla na općenito priznanje (Karl Bühler, Charlotte Bühler, Dix, Foerster, Herwagen, Pestalozzi, Rousseau, Scheler, Spranger). Držim, da je zaista sakupio svu silu vjerodostojnih činjenica i da ih je znao vješto i svestrano iskoristiti. Osobito je dobro protumačio prve početke poslušnosti, odluke i kreposti, njihov razvitak i točni smisao, Pestalozzi u tim pitanjima nije uspio i zastupao je dosta neodređena, a ponekle i kriva stanovišta. Kod drugih su ta pitanja također ostala veoma problematična.

Znanost je ovim djelom sigurno napredovala. Najveću Frankenheimovu zaslugu vidim u tom, što je od početka do konca oštro razlučio dvije vrste etičkih doživljaja u djetetu: jednu, koja se samo odnosi na etičku sferu, i drugu, koja jest etička ili koja već pripada kakoj etičkoj sferi. Sigurno nailazimo na tu razliku već u ranijim člancima i djelima, ali nikad tako koncizno i jasno. A ta je razlika vanredno važna. Bez nje ne ćemo moći oćeniti čin djeteta, koje u jednu ruku kao da već pokazuje razvijen »misao za neko moralno djelovanje, a u drugu se još uvijek dovoljno ne služi svojim razumom.

• Dr. Hans Frankenheim, nav. djelo, str. 154 - 155. (»Želiš li biti pametan«, a ti budi i moralan, jer tako ćeš najbolje proći«)



## Nekoliko kritičkih opazaka.

Nažalost ima ovo djelo i svojih velikih mana. Prije svega si je pisac dosta nespretno zadao svoj zadatak, a uz to u knjizi ne daje onoga, što naslov obećaje. On obrađuje temu s dvostrukog gledišta ili pod dvostrukim formalnim objektom. To dolazi otuda, što nije znao u koju granu filozofije da uvrsti svoju raspravu. Tako se kreće sad na području empirijske etike sad opet na području pedagogike. Obradivati temu, koja je još u svom početnom stadiju te još nema točno ustaljene i određene terminologije, sa stanovišta dvaju iako srodnih, ipak formalno različitih područja znanosti — to je bez sumnje velik nedostatak. Posljedice toga osjećaju se u cijelom razlaganju. Čovjek dobiva dojam nekakova skakanja s jednog pitanja na drugo, jer iz ovako postavljenoga problema samo po sebi slijedi, da se češće moraju prekoračiti međe genetičkih veza. Iako su ova dva pitanja praktički međusobno usko spojena, ipak bi se morala teorijski jasnije rastaviti. Inače se stvara polje neplodnih disputacija, u kojima i jedna i druga stranka može U/isto vrijeme »pobijediti«; jer zbog odveć komplikiranih gledišta svakoj može biti zagarantovana mogućnost ustvrditi suprotno, a da pri tom ipak ne dolazi u stvarno protivurjeđe s drugom strankom.

Nadalje se pisac previše upušta u stvari, koje idu u eksperimentalnu psihologiju. Nesumljivo je, da su one u jednu ruku nuždan preduvjet za empirijsku etiku. Ali duševni doživljaji kao predmet empirijske etike, dobivaju posebnu boju. Sve psihičko događanje u djetetu promatrano kao teleologijski razvitak etičke svijesti i njezina svijeta vrijednosti, ipak je nešto drugo od eksperimentalnog opažanja i istraživanja.

U vezi s ovim moram još primijetiti, da je pisac uopće zaboravio prikloniti pažnju jednom pitanju, koje bi mu moralo služiti kao polazna točka. Mislim na čitav niz pojmova, kojima vrvi rasprava, ali koji su još dvoznačni ili barem neodređeni. Ne razumijem, kako se može na široko i ex professo raspravljati o etičkoj svijesti, a da se pri tom više ne izbistre i ne protumače ovi osnovni pojmovi: dobro-zlo, etički-moralno, auktoritet-etička vrijednost itd. Pa, ako pisac često govori o personalnoj vrijednosti i o metafizičkom dostojanstvu uzgojiteljevu, o nekakvom etičkom naslućivanju i sličnim stvarima, onda se nakon savjesnijega promatranja ipak vidi, da su ti izrazi donekle i znak neke nemoći i nestalnosti. Izrazi ne kažu ono, za što se upotrebljavaju. Smatram, da je za te stvari trebalo posebno poglavlje. Da budem sasvim konkretan, upozoravam na prvo poglavlje kod Allersa: »Das Wesen des Charakters und die Methoden der Charakterologie«.<sup>1\*</sup> Allers doduše sasvim drukčije gleda svoju zadaću i služi se dru-

<sup>10</sup> Dr. Rudolf Allers: »Das Werden der sittlichen Person« Wesen und Erziehung des Charakters. Freiburg i. Br. 1929, str. 4 - 52.

gom metodom; uostalom on radi o sasvim drugom predmetu. Ali unatoč ovome ima dovoljno dodirnih točaka s našim pitanjima. Hoću samo to da kažem, da si je Allers tim svojim uvodnim poglavljem i nekim pojmovnim razlaganjem osigurao barem čvršći i trajniji temelj.

Uopće se Frankenheimovo djelo gotovo više kreće u pravcu pedagoške umjetnosti nego strogog empirijskog istraživanja o nastajanju (genezi) etičke svijesti. Zato i je naslov »Die Entwicklung des sittlichen Bewusstseins beim Kinde« inadekvatan i jednostran, obećaje prinos empirijskoj etici, a daje ponajviše čisto pedagoške upute.

\*

Sve ove primjedbe nisam ovdje napisao da izrečem negativan sud o Frankenheimovu djelu. Nipošto! I sam pisac si je svijestan, da u njegovoj knjizi ima još puno nedostataka. On otvoreno izjavljuje, da je svojom raspravom htio samo dati ključ za daljni rad i da pokaže područje neobrađenih ali kompliciranih problema. To mu je sigurno vrlo pošlo za rukom. Ali, kao što je on sam rekao, da se bezuvjetno mora dalje graditi na onoj osnovi, koju je on pokazao, tako mi se činilo zgodnim da se barem s nekoliko riječi dotaknem onih pitanja, koja ne zadovoljavaju i koja bi trebalo drukčije rješavati.

Dr. V. Keilbach.

fgg ]\.....0 0.....( B I L J E Š K E N ^ O 0:====:( j gg

#### DEMOKRACIJA I SOCIJALIZAM.

To su brat i sestra. I po ocu i po materi. Pa ipak se silno razlikuju, veli originalni ruski mislilac Nikola Berdjajev u svojem djelu »Novi srednji vijek«\* (1924.). Evo, kako ih on crta!

##### *Demokracija.*

1. Ima jaka stranka, koja se zove socijalnodemokratska. No pravo su imali boljševici, kad su promijenili taj naziv u ime komunista, t. j. vratili se »komunističkom manifestu«. Marx je bio komunista. On nije bio socijalni demokrata. I nikada Marx nije bio demokrata. Patos je njegov stalno protivodemokratski. Demokracija i socijalizam načelno su suprotni. Demokratski socijalizam Jaurésova tipa, uokviren deklaracijom prava čovjeka i građanina, nije pravi socijalizam. To je polusocijalizam.

\* N. Berdjajev, Novo srednjovjekovje. Razmišljanje o sudbini Rusije i Evrope. Preveo Dr. N. Taler (Varaždin, Stifler).